

Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ*

*Η Λαογραφία στα Άπαντα του Ηλία Βασιλά***

Η έκδοση

Η έκδοση των *Απάντων* του Ηλία Βασιλά σφραγίζει μια ακόμη σπουδαία συνεργασία δραστήριων και δημιουργικών φορέων: του Δήμου της Πρέβεζας, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της και του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις* με τη γνωστή –και διεθνώς– παρουσία.

Είναι το αποτέλεσμα ενός ιδανικού συνδυασμού: αφενός της πολύχρονης εργασίας μιας εκλεκτής Επιτροπής (τα μέλη της οι κ.κ. Πέτρος Αρταβάνης, Χαράλαμπος Βασιλάς, Νίκος Δ. Καράμπελας, Σπύρος Σουμαλεύρης, Στέφανος Σταμάτης), που έπρεπε, καλά συντονισμένη, να εντοπίσει, να συγκεντρώσει, να καταγράψει, να διορθώσει και να ταξινομήσει το διάσπαρτο έργο που άφησε ο Ηλίας Βασιλάς, ως άρθρα και μελέτες, σε βιβλία, περιοδικά κι εφημερίδες (τα αυτοτελή δημοσιεύματά του είναι ελάχιστα)· κι αφετέρου της άριστης επιμέλειας του υλικού από τον ακούραστο και τελειομανή Πρόεδρο του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, ο οποίος –με την έκδοση των *Απάντων* του Βασιλά– πραγματοποίησε με θαυμαστή συνέπεια

* Η Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας.

** Το κείμενο που ακολουθεί δημοσιεύεται εδώ, όπως ακριβώς διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του τόμου *Άπαντα Ηλία Β. Βασιλά* (Ηλίας Β. Βασιλάς, *Άπαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Δήμος Πρέβεζας & Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2012, xxviii+772 σελ., στο εξής: *Άπαντα*), στο Πολιτιστικό Κέντρο της Πρέβεζας, στις 25.4.2012, συμπληρωμένο με τεκμηριωτικές αναφορές και σημειώσεις, όπου αυτές κρίθηκαν απαραίτητες. – Ευχαριστώ θερμά τον Δήμαρχο της Πρέβεζας κ. Χρήστο Μπαϊλή, τον Αντιδήμαρχο, υπεύθυνο για θέματα Πολιτισμού, κ. Κοσμά Κορωναίο, και τον Πρόεδρο του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, για την ευγενική πρόσκληση να συμμετάσχω στην εκδήλωση της παρουσίασης των *Απάντων* του Ηλία Βασιλά και για την ευκαιρία που μου έδωσαν, διαβάζοντας (ακριβέστερα *ζανα-διαβάζοντας*) το έργο του (η πρώτη προσέγγιση έγινε με την ευκαιρία της ετοιμασίας του *Β΄ Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, 2009), να ασχοληθώ για άλλη μια φορά με τον λαϊκό πολιτισμό της αγαπημένης πόλης.

τη νεανική υπόσχεσή του προς τον Δάσκαλο των εφηβικών χρόνων του, τον αείμνηστο φιλόλογο Μιχάλη Κατσαούνη που υπήρξε μαθητής του Βασιλά.¹

Εντέλει, στον τόμο των *Απάντων* του Ηλία Βασιλά, συναντώνται τρεις εκλεκτές προσωπικότητες του πνευματικού κόσμου της Πρέβεζας, του παρελθόντος και του παρόντος –Βασιλάς, Κατσαούνης, Καράμπελας–, μεταξύ τους σφικτοδεμένες με εκείνη τη σπάνια σεβαστική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε φωτισμένους δασκάλους με άξιους να συνεχίσουν το έργο τους μαθητές τους. Κι αυτό είναι και συγκινητικό και παραδειγματικό!

Το όλο εγχείρημα υποστηρίχτηκε, επίσης επαινετά, από τη λεπτοδουλεμένη στοιχειοθεσία-επεξεργασία των κειμένων (οφείλεται στην ιστορικό κ. Βούλα Σοφοπούλου, παλιά αγαπητή φοιτήτριά μας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), από την προσεγμένη ψηφιακή επεξεργασία των εικόνων (οφείλεται στον κ. Γιάννη Παπαλέξη), από το φιλοτεχνημένο με λιτότητα εξώφυλλο (έργο του κ. Πάβλου Χαμπίδη) και από τη φροντισμένη εκτύπωση και βιβλιοδεσία (έργο του κ. Αγγελου Αλτιντζή).

Η δομή του τόμου

Μετά τα καλογραμμένα *Προλογίσματα*, από τον Δήμαρχο κ. Χρήστο Μπαϊλή και την τ. Πρόεδρο του Δ.Σ. της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Πρέβεζας κ. Βασιλική Σαρρή, ακολουθεί η *Σκιαγραφία της Ζωής και του Έργου του Ηλία Βασιλά* από τον Μιχάλη Κατσαούνη και, στη συνέχεια, παρατίθεται σε κατάλογο η πλήρης *Εργογραφία* του Βασιλά, όπως τη συνέταξε με φροντίδα ο Νίκος Δ. Καράμπελας.²

Το υλικό των *Απάντων* διαρθρώνεται σε επτά ενότητες: *Πρεβεζάνικα, Ιστορικά, Προσωπογραφίες, Λαογραφικά, Γλωσσολογικά, Παρουσιάσεις-Κρίσεις, Επιστολογραφία*, και συμπληρώνεται με χρησιμότατο πλούσιο *Ευρετήριο* (ονομάτων, τόπων, πραγμάτων και όρων), που επίσης συνέταξε ο επιμελητής της έκδοσης, καθώς και με *Πίνακα των Περιεχομένων* του τόμου.

¹ *Απαντα*, χι.

² Ο επιμελητής της έκδοσης δεν παραλείπει στην Εισαγωγή του (*Απαντα*, χι-χίι) να υπενθυμίσει και την πρώτη –μερική ωστόσο– καταγραφή της εργογραφίας του Η. Βασιλά, το 1981, από τον Βασίλη Κραψίτη, βλ. ΚΡΑΨΙΤΗΣ 1981, 8-9.

Ο Ηλίας Βασιλάς (1906-1982)

Παιδί πολυμελούς οικογένειας βιοπαλαιστών γονιών (ο ίδιος μάλιστα κατά δική του μαρτυρία πουλούσε για χρόνια [1916-1920] αμύγδαλα και φιστίκια καβουρδισμένα),³ φιλομαθής και μελετηρός, έκανε στέρεες φιλολογικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με επιφανείς ακαδημαϊκούς δασκάλους (τον Κωνσταντίνο Άμαντο, τον Νίκο Βέη, τον Γρηγόριο Βερναρδάκη κ.ά.), στους οποίους, μάλιστα, στο γραπτό έργο του συχνά κάνει όχι μόνο τεκμηριωτικές αναφορές αλλά και αξιοπρόσεκτες –και διδακτικές για τους νεότερους– σεβαστικές αναφορές: *ο σεβαστός μου καθηγητής, ο πολυσέβαστος αείμνηστος καθηγητής μου*, γράφει για τον Κωνσταντίνο Άμαντο· *ο σεβαστός μου καθηγητής, ο αείμνηστος καθηγητής μας*, γράφει επίσης για τον Νίκο Βέη, κ.ά.).⁴

Από τους ευσυνειδητούς, με ήθος και δημοκρατικές αρχές, εκπαιδευτικούς της ελληνικής επαρχίας προπολεμικά –μεταπολεμικά και της πρωτεύουσας, με νοσταλγία πάντα για την ιδιαίτερη πατρίδα του–, ο Ηλίας Βασιλάς, πιστός θεράπων της Φιλολογίας, έδωσε καλές μεταφράσεις του Αισχύλειου έργου (*Πέρσες, Προμηθεύς Δεσμώτης, Ικέτιδες, Αγαμέμνων*),⁵ αλλά προσηλωθήκε, κυρίως, στην ιστορική έρευνα της Πρέβεζας του 18^{ου}, 19^{ου} και 20^{ου} αι.,⁶ και ακόμη στην καταγραφή όψεων του πρεβεζάνικου λαϊκού πολιτισμού. Αυτά τα θέματα αποτέλεσαν και τα κύρια πεδία της συγγραφικής του δραστηριότητας κατά την ηλικιακή του ωριμότητα ως υποκατάστατο προφανώς της ανέφικτης μεταπολεμικά παρουσίας του στη γενέθλια πόλη.

Δημοσίευσε τέσσερα άρθρα, αυτοτελώς και περισσότερα από 100 ιστορικοφιλολογικά άρθρα σε περιοδικά,⁷ σε τοπικές εφημερίδες,⁸ καθώς και σε ηπειρώτικες εφημερίδες της Αθήνας,⁹ πονήματα που εν πολλοίς στηρίχτηκαν στις καλές κλασικές σπουδές του, στην ακαταπόνητη μελέτη του και στη μνημονική δύναμη του μυαλού του.

³ *Απαντα*, 195.

⁴ Βλ. αναφορές στον καθηγητή Κ. Άμαντο π.χ. *Απαντα*, 49, 155, 497, 646, κ.α.· αναφορές στον καθηγητή Ν. Βέη βλ. *Απαντα*, 219, 514, 552, 636, κ.α.

⁵ Βλ. *Απαντα*, xxviii.

⁶ Ο καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Κωνσταντίνος Κόμης αναλυτικά αναφέρθηκε, κατά την παρουσίαση του τόμου των *Απάντων* (Πρέβεζα, 25.4.2012), στα ιστορικά μελετήματα του Ηλία Βασιλά. Βλ. ΚΟΜΗΣ, στον παρόντα τόμο, 435-440.

⁷ *Ηχώ του Ιονίου* (1952-1966), *Ηπειρωτική Εστία* (1953-1982), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1979), *Χρονικά της Πρέβεζας* (1959).

⁸ *Αγών Πρεβέζης*, *Βήμα Πρεβέζης*, *Εθνικός Κήρυξ Πρεβέζης*, *Πρέβεζα*, *Πρεβεζάνικα Νέα*.

⁹ *Ηπειρωτικόν Μέλλον* και *Φωνή της Πρεβέζης*. Μετά τον θάνατό του εξάλλου άρθρα του δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Πρεβεζάνικα Χρονικά* και στις τοπικές εφημερίδες *Ελεύθερη Γνώμη* και *Τοπική Φωνή*.

Η Λαογραφία στο έργο του Ηλία Βασιλά

Στη διάθρωση του τόμου των *Απάντων* του Βασιλά η ενότητα *Λαογραφικά* περιλαμβάνει έξι δημοσιεύματα. Οφείλω, ωστόσο, εξαρχής να παρατηρήσω εδώ ότι γενικότερα και οι επτά ενότητες προσφέρουν διάσπαρτο σπουδαίο λαογραφικό υλικό, στο οποίο, επίσης, θα αναφερθώ.

Στην ενότητα *Λαογραφικά*,¹⁰ δύο δημοσιεύματα αναφέρονται σε εθιμικές πράξεις των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα («Τα Χριστούγεννα και το κόψιμο της Βασιλόπιτας» και «Τα κάλαντα, το χελιδόνισμα και το κόψιμο του Σταυρού»). Μεταξύ άλλων, προσέχουμε εδώ την ενδιαφέρουσα επισήμανση για την αναβίωση στην Πρέβεζα των ευετηρικών καλάντων των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, που είχαν σταματήσει στην Πρέβεζα, προ αμνημονεύτων χρόνων [...] για ποιο λόγο όμως δεν γνωρίζω, γράφει ο Βασιλάς, και μόλις από το 1923 με την έλευση των προσφύγων από την Μικράν Ασίαν ξαναήλθαν δειλά-δειλά στην χρήση.¹¹

Διαβάζουμε, ακόμη, την πληροφορία για τη μοναδικότητα στον ελλαδικό χώρο του εθίμου να βάζουν οι Πρεβεζάνοι τυχερό νόμισμα στο χριστουγεννιάτικο σταυρόσχημο χριστόψωμο, ενώ την Πρωτοχρονιά δεν κόβουμε την βασιλόπιτα. Τότε τρώμε την λαδόπιτα, σκέτη, φτιαγμένη με λάδι, σιμιγδάλι και μύγδαλο πάνω σε κάθε φελί και καρυδόψυχα,¹² [...] μα χωρίς νόμισμα.¹³

Τρία δημοσιεύματα εστιάζουν στην παιδική ηλικία, τον «σπουδαιότερο» –κατά τον Δημήτριο Λουκάτο– «συνεχιστή των λαϊκών εθίμων και παραδόσεων»,¹⁴ καθώς πολλά από τα έθιμα που χάνονται από την κοινωνία των ενηλίκων μένουν στην κοινωνία των παιδιών.

Η παιδική μνήμη αποταμιεύει,¹⁵ παρατηρεί και ο Βασιλάς, εισαγωγικά, στο άρθρο του για τα «Ιστορικά παιδικά τραγούδια», στο οποίο επισημαίνει το ξεχωριστό ενδιαφέρον και θέλγητρον της έρευνας και μελέτης τους, καθώς συχνά αυτά τα τραγούδια αποδίδουν απηχήσεις ιστορικών συμβάντων του τόπου μας τα οποία λησμονήθηκαν στο πέρασμα του χρόνου ή θυμίζουν πράξεις και έθιμα από τον [...] βίον των Βυζαντινών ή της Τουρκοκρατίας,¹⁶ και σχολιάζει, εν συνεχεία, το ιστορικό περιεχόμενο και τον εμπαικτικό κι εκδικητικό χαρακτήρα, σε βάρος των αλλοθρήσκων επιδρομέων και κατακτητών, δύο τραγουδιών των δικών του παιδικών χρόνων, καθώς και το γνωστό παιδικό περιπαικτικό δίστιχο «κουρεμένη γίδα / σ' άναψε η κατσίδα» με τη γνωστή βυζαντινή προέλευση.

¹⁰ *Απαντα*, 607-630.

¹¹ *Απαντα*, 608.

¹² *Απαντα*, 630.

¹³ *Απαντα*, 609.

¹⁴ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985, 209.

¹⁵ *Απαντα*, 611.

¹⁶ *Απαντα*, 611.

Υποδειγματικά εξάλλου σε δύο άρθρα του περιγράφει, με γλωσσολογικό επιπρόσθετα ενδιαφέρον, το παιχνίδι «κότσια», αναλύοντας πρεβεζάνικους τρόπους και παραλλαγές («στρωνίδια», «τρόπα», «πιπεράκια»), που μαρτυρούν επιτηδειότητα, σβελτάδα και πολλές πνευματικές δεξιότητες κι επινοητικές τεχνικές.

Τέλος, ένα ακόμη λαογραφικό άρθρο του αναφέρεται στη «σημαδιακή» –κατά τον Βάλτερ Πούχνερ–¹⁷ για το ελληνικό θέατρο σκιών παράσταση «Ο Μέγας Αλέξανδρος». ¹⁸ Στο άρθρο αυτό ο Βασιλάς κάνει και μια γενικότερη αναφορά στο *θέατρο σκιών* στην Πρέβεζα, «ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα της ηπειρώτικης παράδοσης του ελληνικού θεάτρου σκιών στην τουρκοκρατούμενη βόρεια Ελλάδα»¹⁹ καθώς και στους *καραγκιοζοπαίχτες* των αναμνήσεών του (τον Αγαμέμνονα Κουλούρη, τον Μέμο, όπως ήταν γνωστός, τον Γιάννη Ρούσλια, τον Ιωάννη Τσακαλώτο, που ήταν γνωστός ως Πλιάκας ο Πρεβεζάνος, τον Βασίλειο Κοντοχρήστο, τον Γιάννη Χατζάρα και τον Βασίλειο Λάχο ή Τσίλια).²⁰

Οι *άνθρωποι της Πρέβεζας* κάθε εποχής, διανοούμενοι και καλλιτέχνες, άνθρωποι επιφανείς κι άνθρωποι του καθημερινού μόχθου, τεχνίτες κι επαγγελματίες, είναι πανταχού παρόντες γενικότερα στο έργο του Βασιλά. Μεταξύ αυτών ο Ανδρέας Κονεμένος, ο Νικόλαος Κονεμένος, ο Αλή Ντίνο Μπέης, ο Αμπεντίν Ντίνο Μπέης, η Αγγελική Μπάλκου, ο γιατρός Γερογιάννης, ιερείς κι επίτροποι ναών, πολιτικοί και δημοσιογράφοι, κι ακόμη ο ξυλογλύπτης Αναστάσιος Ρίζος κι οι απόγονοί του, ο επιχρυσωτής του τέμπλου του Αγίου Χαραλάμπους Δημήτριος Διαμάντης, ο πρωτομάστορας Λάμπρος Νίκου, ο βαρελοποιός μαστρο-Θύμιος Βασιλάς, ο επιπλοποιός Τέλης Καλέντζης, ο εστιατορας Τηλέμαχος Κεφαλλονίτης, ο Θεοχάρης με το γνωστό μακαλάικο, οι καφετζήδες Κοκοτάκης και Ρέντζος, οι ναυτικοί Ποταμιάνος, Γιαννουλάτος, Πεπενούλας, Κτενάς, Σάκουλας, ο θεατρώνης Αρταβάνης, οι *καραγκιοζοπαίχτες* που προανέφερα, και πάρα πολλοί άλλοι.

Οι άνθρωποι αυτοί της Πρέβεζας του παρελθόντος «ανασταίνονται», θα έλεγα, μέσα στο έργο του Βασιλά είτε με εκτενείς αναφορές του σε αυτούς στην ενότητα «Προσωπογραφίες»²¹ είτε με απλή υπενθύμιση της παρουσίας τους στην πόλη, κυρίως στις πολυαριθμότερες σε δημοσιεύματα λοιπές ενότητες των *Απάντων*.

Σε αυτές τις ενότητες (στα «Πρεβεζάνικα», στα «Ιστορικά», αλλά και στα «Γλωσσολογικά»²²) αποθησαυρίζουμε, όπως ήδη επεσήμανα, διάσπαρτες,

¹⁷ ΠΟΥΧΝΕΡ 2010, 394.

¹⁸ *Απαντα*, 623-628.

¹⁹ ΠΟΥΧΝΕΡ 2010, 395.

²⁰ *Απαντα*, 627.

²¹ *Απαντα*, 493-603.

²² *Απαντα*, 3-211, 213-490, 631-647.

αξιοπρόσεκτες πληροφορίες και στοιχεία για τον λαϊκό πολιτισμό της πολυπολιτισμικής Πρέβεζας, της *Πανελληνίου Σαγκάης*,²³ κατά τον ίδιο τον Βασιλά και τους φορείς του.

Κυρίως, όμως, αποκομίζουμε λαογραφικό υλικό, και πάλι, για την *εθμική συμπεριφορά* των ντόπιων, κατά τις μεγάλες εθνικές και θρησκευτικές εορτές, συνδεδεμένη με πράξεις όχι μόνο λατρευτικού περιεχομένου αλλά και πατριωτικού και αγωνιστικού, κάποτε και προκλητικού, όπως π.χ. τα «μάσκουλα» του Μεγαλοβδόμαδου, από τα χρόνια ακόμη της οθωμανικής παρουσίας, με αποκορύφωμά τους τις *τρελές, έξαλλες* εκδηλώσεις της Μεγάλης Παρασκευής και του Μεγάλου Σαββάτου, κάτι το αφάνταστο για τους «Μπουρανέλλους» της ζωηρής συνοικίας του Αγίου Νικολάου.²⁴ και ψυχαγωγικού ακόμη περιεχομένου, όπως π.χ. οι αρμάδες των *χαρταετών* του Τσαβαλοχωριού, που έδιναν εναέριες μάχες με τους χαρταετούς των Αϊ Νικολαϊτών την Καθαρά Δευτέρα, *μέρα απερίγραπτης γιορτής και χαράς για τον παιδόκοσμο*.²⁵

Στις ενότητες αυτές –στα «Πρεβεζάνικα» κατεξοχήν– καταγράφονται επιπλέον πολλές ειδήσεις και μαρτυρίες για ποικίλα *βιοτικά και καλλιτεχνικά θέματα* της πρεβεζάνικης λαϊκής ζωής: π.χ. για θέματα οικιστικά, για τις συνοικίες και τους μαχαλάδες της πόλης, για το κεντρικό ρολόι της, για τα κοινόχρηστα πηγάδια της (χώρους συχνά και κοινωνικής συνάθροισης, ως το 1956, τουλάχιστον, αλλά και «σημεία» κοινωνικής διάκρισης, καθώς *οι πλούσιοι αρχόντοι Πρεβεζάνοι προτιμούσαν την πηγή της Μαργαρώνας*²⁶), για τα ιστορικά σπίτια και τα αρχοντικά, αλλά και για τις στέγες των πολύ παλιών σπιτιών, τις καμωμένες με τις «τάβλες» από τις καστανιές και τις βαλανιδιές της περιοχής, που αργότερα αντικαταστάθηκαν από τον ελαιώνα.²⁷ ο Βασιλάς σχολιάζει και τις κομπές, ηλιόλουστες και μέσα σε κήπους νεόκτιστες οικίες, τις βίλλες της αστικής ανάπτυξης της δεκαετίας του 1960.

Έχουμε, επίσης, πολλές αναφορές στα *λαϊκά επαγγέλματα*, που κάποτε αποκαλύπτουν «και ομαδικούς οικονομικούς τρόπους ζωής»:²⁸ στους βαρκάρηδες και τους ψαράδες της πόλης (π.χ. στο άρθρο «Αποκατάσταση της λέξης „Πρυάρια“»²⁹ κ.α.), τους ελαιοκαλλιεργητές και τα χειροκίνητα, ιπποκίνητα, ατμοκίνητα κι ηλεκτροκίνητα «λιτρουβιά» και τις συνθήκες της εργασίας των ανθρώπων εκεί (π.χ. στο άρθρο «Οι ελιές και τα ελαιοτριβεία της Πρέβεζας»³⁰ κ.α.)· επισημαίνουμε αναφορές και σε *άλλες τέχνες των χεριών*

²³ *Απαντα*, 40.

²⁴ *Απαντα*, 208.

²⁵ *Απαντα*, 186.

²⁶ *Απαντα*, 196.

²⁷ *Απαντα*, 33.

²⁸ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985, 178.

²⁹ *Απαντα*, 633-636.

³⁰ *Απαντα*, 167-172, κ.α.

(π.χ. στην ξυλογλυπτική και την επιχρύσωση, στο άρθρο «Το τέμπλο του Αγ. Χαράλαμπος Πρεβέζης»,³¹ καθώς και στην ξυλοναυπηγική στον ταρσανά της Μαργαρώνας³²).

Όσον αφορά το πεδίο της Φιλολογικής Λαογραφίας, διαβάζοντας τα ιστορικά μελετήματα του Βασιλά, ξαναθυμόμαστε πολλά *δημοτικά τραγούδια*, που ο συγγραφέας παρεμβάλλει στα κείμενά του τεκμηριωτικά και συμπληρωματικά, επιλεγμένα από τις γνωστές συλλογές του Σπυρίδωνος Ι. Ζαμπέλιου, του Arnold Thomas Gottfried Passow και του Νικολάου Πολίτη, από τα *Ηπειρώτικα Μελετήματα* του Ιωάννη Λαμπρίδη, κι από άλλα δημοσιεύματα, στα οποία ευσυνειδήτα παραπέμπει.³³

Ακόμη ανακοινώνει –όπως του το κατέθεσε Κρητικός μαθητής του– και συνακόλουθα διασώζει και ένα ανέκδοτο «ιστορικό ποίημα»³⁴ για τη θυσία του Ηπειρώτη Χατζημιχάλη-Νταλιάνη και των 385 Σφακιανών συναγωνιστών του στο Φραγκοκάστελλο στην Κρήτη, τον Μάιο του 1828· ένα ιστορικό γεγονός, «που στη λαϊκή παράδοση της Κρήτης έχει συνδεθεί με τους „Δροσουλίτες“, ένα περίεργο και ανεξήγητο οπτικό φαινόμενο, που παρατηρείται στην περιοχή κατά τα τέλη Μαΐου-αρχές Ιουνίου, κάτω από ορισμένες ατμοσφαιρικές συνθήκες».³⁵

Τέλος, στο έργο του Ηλία Βασιλά αποθησαυρίζουμε *πρεβεζάνικες παροιμίες* και *λαϊκές φράσεις*, με σχολιασμό τους (π.χ. την παροιμία «αποκρηές στον Κάλαμο», την οποία, μάλιστα, σχολιάζει σε αυτοτελές άρθρο,³⁶ «αντίο γλαρένζα»,³⁷ «τούτα λένε βάσανα κι όχι τα περασμένα»,³⁸ «θα πέση η χαλάστρα, ανοίξτε τα παράθυρα», «έπεσε το κομμάτι»³⁹)· ακόμη *κατάρες* (π.χ. «Μπα! που πικά και φωτιά να σε κάψη!», «Μπα! που να βγάλης την πίπιζα»⁴⁰), αυτά τα μαγικοθηρσκευτικά-μαγικοφυσικά μικροκείμενα με το ψυχολογικό υπόβαθρο, που το περιεχόμενό τους μάς μαθαίνει και ποια θεωρεί ως τα μέγιστα δεινά ο λαϊκός άνθρωπος.⁴¹ καθώς κι ορισμένα *παρωνύμια* –σαν *παρατσούκλια κολλήσανε*–, γράφει ο Βασιλάς,⁴² μελών της πρεβεζάνικης

³¹ *Απαντα*, 19-25.

³² Βλ. σκόρπιες αναφορές, *Απαντα*, 34, 49, 101, 152, 175, 176, 178, 181.

³³ *Απαντα*, 372, 375, 378, 399, 543, 548, 550, 575 (Ζαμπέλιος), 331, 332, 398, 466, 554, 565 (Πολίτης), 139, 143, 299, 316, 420, 448 (Λαμπρίδης), 245, 332, 334, 398-400 (Passow).

³⁴ *Απαντα*, 478.

³⁵ Βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 1988, 384.

³⁶ *Απαντα*, 449-452.

³⁷ *Απαντα*, 199.

³⁸ *Απαντα*, 90.

³⁹ *Απαντα*, 45.

⁴⁰ *Απαντα*, 643.

⁴¹ Βλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985, 106-108.

⁴² *Απαντα*, 200.

κοινωνίας,⁴³ που δείχνουν την περιγραφική έμπνευση και τη σκωπτική διάθεση των Πρεβεζάνων, και συνάμα εμπλουτίζουν και το υλικό της Γλωσσικής Λαογραφίας.⁴⁴ Δράττομαι της ευκαιρίας, για να προσθέσω εδώ ότι στη Γλωσσική Λαογραφία προσκομίζει, επίσης, ενδιαφέρον και χρησιμότητα υλικό η ενότητα «Γλωσσολογικά».⁴⁵

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ο Ηλίας Βασιλάς ανήκει στην κατηγορία των τοπικών λογίων (εκπαιδευτικών, δικηγόρων, κληρικών κ.ά.), αρχαιομαθών συνήθως, με ενδιαφέροντα φιλολογικά, ιστορικά και λαογραφικά, με χαρακτήρα κατεξοχήν τοπικό και πολύ συχνά αποκλειστικά συλλεκτικό· δύο στοιχεία που εκφράζονται σχεδόν πάντα με μια πρόθεση αναγωγής μορφών κι εκφράσεων του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού στο ιστορικό παρελθόν και σύνδεσής τους οπωσδήποτε με την ελληνική αρχαιότητα και τον *αθάνατο κόσμο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*⁴⁶ (κατά έκφραση του Βασιλά), μέσω της διαπίστωσης των «συνεχειών» του πολιτισμού.⁴⁷

Ο Βασιλάς, για παράδειγμα, το παιδικό παιχνίδι τα «κότσια», στο σχετικό άρθρο του, το χαρακτηρίζει παιχνίδι *αρχαιότατο στην Ελλάδα, που παιζότανε από μικρούς και μεγάλους κι ' απ' τους ομηρικούς ήρωες*.⁴⁸

Στο άρθρο του «Τα κάλαντα, το χελιδόνισμα και το κόψιμο του σταυρού»⁴⁹ θεωρεί το τραγούδι της Ανάστασης του Λαζάρου (στο μεν Ξηρόμερο, όπου τα παιδιά τραγουδώντας το, από πόρτα σε πόρτα, κρατούσαν κλαδί ελιάς περιτυλιγμένο με πανί διάφανο και μαλλί στα κλωνάρια του, στην Πρέβεζα δε, *κρατώντας όμως στο χέρι ένα μικρό καλαθάκι με χερούλι [...] στολισμένον δε με όλα τα πολύχρωμα ανοιξιιάτικα λουλούδια*⁵⁰), *σαν συνέχεια της αρχαίας «ειρεσιώνης» των αρχαίων εορτών των Πυανοψίων και των Θαρρηγίων προς τιμήν του Απόλλωνος, της Αθηνάς και αργότερα του Διο-*

⁴³ Βλ. π.χ. *Απαντα*, 191, όπου αναφέρεται σε παρατσούκλι συγγενών του: *Αρχιτέκτων του προστάου τούτου [του ναού του Αγίου Χαραλάμπους] είναι ο πάππος μου Λάμπρος Νίκου, συγγενής των Μποντιναίων. Μποντινάς είναι παρατσούκλι που το πήραν το 1914 κατά την απογραφήν των δημοτών. Την πληροφορίαν έχω από την μακαρίτισσα μητέρα μου Μαρίαν Λάμπρου Νίκου, σύζυγον Βασιλείου Γ. Βασιλά.*

⁴⁴ Βλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985, 158-162, όπου και ενδεικτική χρήσιμη βιβλιογραφία.

⁴⁵ *Απαντα*, 631-647.

⁴⁶ *Απαντα*, 609.

⁴⁷ Βλ. και ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 1994, 19-26 («Η επιτόπια έρευνα στο πλαίσιο των τοπικών λαογραφικών σπουδών»): ΜΕΓΑΣ 1967.

⁴⁸ *Απαντα*, 616.

⁴⁹ *Απαντα*, 607-610.

⁵⁰ *Απαντα*, 608.

νύσου.⁵¹ αλλά το συνδέει ακόμη και με το *χελιδόνισμα των αρχαίων*.⁵²

Συνδέει, επίσης, τον διαμελισμό του χριστουγεννιάτικου σταυρόσχημου χριστόφωμου (με το τυχερό νόμισμα) με τον διαμελισμό κατά τον αρχαίο μύθο του Διονύσου του Ζαγρέως από τους Τιτάνες, και ακόμη, με την τελετή της ωμοφαγίας από τους Ορφικούς, με σκοπό να *προκύψη* –όπως ο ίδιος γράφει, *μια νέα διαπίστωση της αιωνιότητας των ελληνικών παραδόσεων διατηρουμένων σχεδόν αναλλοίωτων μέσα στη λατρεία και τα έθιμα της χριστιανικής θρησκείας μας*.⁵³

Στο έργο αυτών των σημαντικών ανθρώπων των τοπικών κοινωνιών, η έλλειψη γενικότερα της θεωρητικής θεμελίωσης και της αυστηρής επιστημονικής τεκμηρίωσης είναι συνήθως εμφανής, η δε ανάγκη νεότερης συμπληρωματικής έρευνας αναμφισβήτητα προβάλλεται. Αλλά, στην αξιολόγηση και τη σφαιρική εκτίμηση του έργου τους, θα πρέπει να συνυπολογίζεται πάντα ότι εδώ υπάρχουν, όμως, το βίωμα και η πείρα σε συνδυασμό με την ευσυνειδησία και την εντιμότητα, στοιχεία που υποστηρίζουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των μαρτυριών και των καταγραφών.⁵⁴

Ο Βασιλάς εν προκειμένω συστηματική μεν «επιστημονική λαογραφική έρευνα», με το περιεχόμενο που ο όρος έχει προσλάβει σήμερα, δεν άσκησε. Κατέγραψε, όμως, και εντέλει διέσωσε με ειλικρίνεια, κάποτε και με λεπτομέρεια (πρόχειρο παράδειγμα η αναλυτική περιγραφή των παιχνιδιών με τα «κότσια»), κατεξοχήν δικά του βιώματα και δικά του ακούσματα, πράξεις και συμπεριφορές μέσα στο οικογενειακό, συγγενικό, φιλικό περιβάλλον του, στον τοπικά ορισμένο και μάλλον περιορισμένο χώρο της μικρής πατρίδας του όπου μεγάλωσε.⁵⁵ έδωσε ένα έντιμο υλικό: *την πληροφοριαν έχω από την μακαρίτισσα μητέρα μου,*⁵⁶ *όπως με πληροφόρησαν οι παλαιότεροι συμπατριώτες μου,*⁵⁷ *όπως μου έλεγε η Βαγγελινή Γκάφα, κόρη του Μάρκου Γκάφα και της Χαρίκλειας,*⁵⁸ *εζούσε τότε, 1930, η μάνα του Τέλη Καλέντζη, επιπλοποιού, γριά πολύχρονη, η οποία μας έδωσε πληροφορίες για την μάνα και το σπίτι του Οδυσσέα Ανδρούτσου,*⁵⁹ *κάποτε, μικρός, είδα παιδιά να παίζουν τον Μπεσίρη. Μα ήταν από άλλα μέρη, άλλα χωριά. Δεν κατέχω ακριβώς τον τρόπο,*⁶⁰ εξομολογείται με ειλικρίνεια.

⁵¹ *Απαντα*, 608. Βλ. ΜΕΓΑΣ 1979, 148.

⁵² *Απαντα*, 608.

⁵³ *Απαντα*, 610.

⁵⁴ Πρβλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 1994, 19-26.

⁵⁵ Πρβλ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 1999, 7-20.

⁵⁶ *Απαντα*, 191.

⁵⁷ *Απαντα*, 209.

⁵⁸ *Απαντα*, 192.

⁵⁹ *Απαντα*, 192.

⁶⁰ *Απαντα*, 622.

Από τον Μιχάλη Κατσαούνη γνωρίζουμε εξάλλου ότι είχε ως «μοναδική του ευχαρίστηση και ψυχαγωγία» τις «φιλολογικές συζητήσεις και συναναστροφές ακόμα και με απλοϊκούς και αγράμματους ανθρώπους, που ήθελε να τους καταστήσει κοινωνούς των γνώσεών του ή πηγές λαογραφικών ειδήσεων».⁶¹

Ο Βασιλάς άφησε έτσι ανόθευτες λαογραφικές μαρτυρίες χωρίς ωραιοποιήσεις, χωρίς να έχει διακινδυνεύσει ανάμειξη τους από άλλες πηγές πληροφοριών, χωρίς να αντιγράφει και να αναπαράγει άλλες δημοσιευμένες λαογραφικές μαρτυρίες. Άλλωστε, ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας άρχισε να απασχολεί τη λαογραφική έρευνα, επιστημονική και ερασιτεχνική, μετά από τον Βασιλά, με πηγή εν πολλοίς τον Βασιλά! (Θα επανέλθω σε αυτό).

Πρόκειται για σπουδαίο υλικό, πρόσφορο στη λαογραφική επιστήμη για περαιτέρω αξιολόγηση, αξιοποίηση, συζήτηση, ανάπτυξη και σύνταξη ευρύτερων ερμηνευτικών εργασιών. Καθώς, μάλιστα, πρόκειται για μαρτυρίες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό αφορούν πολιτισμικά-λαογραφικά φαινόμενα στις ύστατες στιγμές τους, σε μια μεταβατική εποχή που αρνήθηκε με γοργούς ρυθμούς πολλούς παραδοσιακούς τρόπους ζωής, τους τελευταίους ίσως, θα ήταν σπουδαίο για τη Λαογραφία σήμερα, αρκετές δεκαετίες μετά την καταγραφή αυτών των μαρτυριών του Βασιλά, να είχαμε μια προσπάθεια όχι μόνο εξακρίβωσής τους αλλά και αντιπαραβολής τους με σημερινές μαρτυρίες.⁶²

Επανέρχομαι στην προηγούμενη παρατήρησή μου, για να προσθέσω ότι ο Ηλίας Βασιλάς με τα λαογραφικά δημοσιεύματά του –καθώς και τα ιστορικά– των δεκαετιών του 1950, '60 και '70, έχει δώσει ήδη την έμπνευση και την πνευματική παρότρυνση σε νεότερους ερευνητές της Πρέβεζας να σκύψουν με ανανεωμένο ενδιαφέρον, είτε ερασιτεχνικό είτε επιστημονικό, σε πολλά ζητήματα που πρώτος αυτός παρουσίασε. Το έργο του, μάλιστα, έχει εν πολλοίς αναγνωριστεί από την επιστημονική κοινότητα των νεότερων μελετητών, καθώς πολλοί επιστήμονες έχουν χρησιμοποιήσει και παραπέμψει σε πολλά από τα δημοσιεύματά του (βλ. Παράρτημα).

Θεωρώ ότι η έκδοση των *Απάντων* του Ηλία Βασιλά, πέραν της ιστορικής⁶³ και λαογραφικής αξίας της, αποτελεί και ένα αισιόδοξο μήνυμα δημιουργίας στους χαλεπούς και λιμνάζοντες –και πνευματικά– καιρούς μας, και μια δυνατή συμβολή στην πολιτιστική παρουσία της πόλης της Πρέβεζας: ένα έργο που τιμάει και (πρέπει να) κάνει περήφανη την πόλη.

⁶¹ *Απαντα*, xix.

⁶² Η ίδια παρατήρηση ισχύει για όλες τις συλλογές πρωτογενούς λαογραφικού υλικού, δημοσιευμένες και αδημοσίευτες, που έχουν κατά καιρούς δώσει ερασιτέχνες και επιστήμονες ερευνητές. Βλ. και ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ 1999, 10, καθώς και ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ 2005, 280.

⁶³ Βλ. ΚΟΜΗΣ, στον παρόντα τόμο, 435-440.

Παράρτημα

Τεκμηριωτικά παραθέτω εδώ δημοσιεύματα του Ηλία Βασιλά, στα οποία επεσήμανα –σε μια πρώτη γρήγορη αναζήτηση– επιστημονικές αναφορές:

Συντομογραφίες

- Πρέβεζα Α΄* Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα 1993
- Πρέβεζα Β΄* Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, ττ. I-II, Πρέβεζα 2010

1. «Πώς παίζαμε τα κότσια», *Απαντα*, 616-619
– Δημ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, 3^η εκδ., Αθήνα 1985, 214
2. «Οι κλέφτες Ζαχαράκηδες και ο καπετάν Γεωργάκης Σταθάς», *Απαντα*, 391-401
– Ιωάννης Δ. ΨΑΡΑΣ, Κατ' οίκον έρευνα στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα του 1787, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 86, 89, 91
3. «Νικόλαος Κονεμένος. Η ζωή και το έργο του», *Απαντα*, 536-577
– Γιώργος Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, Ο Νικόλαος Κονεμένος και η Πρέβεζα, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 167, 168, 169, 170, 173
4. «Ο Ελαιών της Πρεβέζης», *Απαντα*, 33-41
– Βαγγέλης Γρ. ΑΥΔΙΚΟΣ, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, Πρέβεζα 1991 (Διδακτορική Διατριβή), 38, 39, 40, 77, 153, 154
– Κώστας ΚΟΜΗΣ, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1999, 31
– Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 200
– Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 2009, 167
– Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. I, 441, 447
– Κωνσταντίνος Π. ΒΛΑΧΟΣ, Η Πρέβεζα σε κείμενα των αδελφών Riquetville και της Guy Chantepleure, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. II, 59, 70
5. «Το κάστρο της Πρέβεζας στα 1684 και το παλιό βενετσιάνικο υδραγωγείο», *Απαντα*, 63-67
– Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από

- τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 68
- Πέτρος ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, Τα πηγάδια της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 382
 - Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 435, 444, 447
6. «Ναοί και μοναστήρια της Πρέβεζας», *Άπαντα*, 150-162
- Βαγγέλης Γρ. ΑΥΔΙΚΟΣ, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, Πρέβεζα 1991 (Διδακτορική Διατριβή), 40, 55, 59
 - Ιωάννης Δ. ΨΑΡΑΣ, Κατ' οίκον έρευνα στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα του 1787, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 87
 - Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 224
 - Απόστολος Σπ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το σχήμα Ανατολή-Δύση και η τέχνη του Φώτη Κόντογλου, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 302
 - Αθηνά ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 18
 - Ιωάννης ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Η εντοίχια ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 315, 325
 - Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 436, 447
7. «Οι αδελφοί Στεφανόπολι στην Πρέβεζα (1798)», *Άπαντα*, 83-90
- Βαγγέλης Γρ. ΑΥΔΙΚΟΣ, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, Πρέβεζα 1991 (Διδακτορική Διατριβή), 41
 - Κωνσταντίνα ΖΗΔΡΟΥ-ΤΣΟΛΑ, Αναφορές των περιηγητικών κειμένων στην πόλη της Πρέβεζας (15^{ος}-20^{ος} αι.), στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 464, 471
8. «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο χαλασμός της Πρεβέζης (12/24 Οκτωβρίου 1798)», *Άπαντα*, 250-318
- Γιώργος Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, Ο Νικόλαος Κονεμένος και η Πρέβεζα, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 168
 - Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 226
 - James S. CURLIN & Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Adì 31 Agosto 1797. Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 2009, 119
 - Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 2009, 157

- Αθηνά ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 9, 18
- James S. CURLIN, «Remember the Moment when Preveza fell». The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 281
- Κωνσταντίνος Π. ΒΛΑΧΟΣ, Η Πρέβεζα σε κείμενα των αδελφών Rouqueville και της Guy Chanterleure, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. ΙΙ, 56
- 9. «Ο Ανδρούτσος στην Πρέβεζα (1776-1798). Μια ανέκδοτη επικήρυξη του από τους Τούρκους», *Απαντα*, 325-335
 - Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 257, 262
- 10. «Τέσσερα γράμματα του καπετάν Ανδρούτσου στη γυναίκα του», *Απαντα*, 336-343
 - Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 257, 262
- 11. «Πρεβεζάνοι και Παργηνοί διδάσκαλοι και λόγιοι του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα», *Απαντα*, 406-422
 - Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 308, 314
- 12. «Περί τον Ανδρέαν Κονεμένον», *Απαντα*, 517-525
 - Γιώργος Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, Ο Νικόλαος Κονεμένος και η Πρέβεζα, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 168, 169
- 13. «Ο πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα (1768 & 1779) και ο ιερός ναός των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης», *Απαντα*, 107-126
 - Ελισάβετ Π. ΣΑΡΡΗ, Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 2009, 244
 - Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. Ι, 308, 314
- 14. «Η απελευθέρωση της Πρεβέζης από τους Τούρκους, 21.10.1912», *Απαντα*, 319-324
 - Λάζαρος ΣΥΝΕΣΙΟΣ, Η απελευθέρωση της Πρέβεζας μέσα από τις πηγές και η συμβολή του Υγειονομικού, του Ναυτικού, της Αεροπορίας, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. ΙΙ, 188, 196
- 15. «Ο Μέγας Αλέξανδρος», *Απαντα*, 623-628
 - Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση του θεάτρου σκιών, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. ΙΙ, 394, 396
- 16. «Αλή Μπέη Ντίνο (1890-1938)», *Απαντα*, 526-529
 - Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ, Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του. Η σκιαγράφιση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. ΙΙ, 428, 429, 441
- 17. «Αμπεντίν Ντίνο Μπέης και η φάρα του (1838-1908). Ένας Ελληνοαλ-

- βανός πρωτοποριακός ζωγράφος», *Άπαντα*, 586-596
 – Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ, Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του. Η σκιαγρά-
 φηση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας, στο: *Πρέβεζα Β΄*, τ. II,
 428, 429, 433, 441
18. «Ο Κωνσταντίνος Καρυωτάκης και ο „θρήνος“ του για την Πρέβεζα»,
Άπαντα, 175-180
 – Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini
 στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 2005, 78
19. «Δύο εταίροι του εθνεγέρτου Ρήγα Φεραίου. Αλέξανδρος Βαλεντίνη και
 Γιαννούλης Αλεξάνδρου», *Άπαντα*, 215-243
 – Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό
 Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 2008, 64
20. «Ιωάννης Γκενοβέλης. Ο πρώτος έπαρχος των Αθηνών», *Άπαντα*, 500-512
 – Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβε-
 ζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 2007, 235

Βιβλιογραφία

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 1994, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφι-
 κής έρευνας*, Αθήνα
- ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ Μ., 1999, *Χειρόγραφα Λαογραφίας από Σπουδαστές της
 Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ιωαννίνων (1966-1967). Αρχείο
 Καθηγ. Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, Ιωάννινα
- ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ Μ., 2005, Μαρτυρίες υλικού βίου και πολιτισμού στα χει-
 ρόγραφα των μαθητών του Δημητρίου Σ. Λουκάτου (Λαογραφικό Αρ-
 χείο Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), *Δωδώνη* 34, 253-293 [και σε άνατυπο]
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ.Ε., 1988, Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898), στο:
 Ν.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (Επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. II,
 Ηράκλειο Κρήτης, 333-436
- ΚΡΑΨΙΤΗΣ Β., 1981, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1950)*, τ. Β΄, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ.Σ., 1985, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, 3^η εκδ., Αθήνα
- ΜΕΓΑΣ Γ.Α., 1967, Η Λαογραφία και η συμβολή των διδασκάλων εις το
 έργον αυτής, *Λαογραφία* 25, 43-56
- ΜΕΓΑΣ Γ.Α., 1979, *Ελληνικάί εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2010, Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση του θεάτρου σκιών,
 στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄, Πρα-
 κτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτι-
 σμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. II, Πρέβεζα, 393-397